
**НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ:
СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ,
НОВІ СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ**

УДК 314.37(477)

П. Є. ШЕВЧУК,
*кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН
України*

СТРУКТУРА НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Вступ. Початок ХХІ ст. позначений найнижчим із зареєстрованих для України рівнів народжуваності та одним із найнижчих у світі. Явищем наднизької (lowest-low) народжуваності, що спостерігалася в Україні в 1997–2005 рр., зацікавилися не лише науковці, а й широка громадськість і Уряд України.

В останні роки показник сумарної народжуваності збільшився майже на третину, що можна порівняти лише з темпами його ж падіння наприкінці минулого століття. Дослідження особливостей народжуваності дасть можливість наблизитися до розуміння причин сучасної динаміки показників народжуваності в Україні. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню якості демографічних прогнозів.

Аналіз останніх досліджень. Динаміці та структурним зрушенням народжуваності в Україні на початку ХХІ ст. присвячено кілька публікацій у наукових виданнях. Найбільш повно структурні зрушення висвітлено у колективній монографії [1], де подано аналіз довготривалих рядів динаміки різних показників народжуваності, детально досліджено чинники народжуваності. Окремі питання динаміки та структурних особливостей народжуваності населення в сільській місцевості висвітлено в монографії з проблем українського села [2, с. 79–117]. У публікаціях С. Ю. Аксьонової [3–4] досліджуються актуальні проблеми ефективного поєднання зайнятості жінок і материнства, які загострилися в останні роки; І. О. Курило та Н. О. Рингач – особливості впливу найважливіших чинників, прямих та опосередкованих (соціально-психологічних, економічних і фізіологічних) на сучасну динаміку народжуваності [5]. Також було здійснено спробу проаналізувати ефективність запровадженої в 2005 р. одноразової грошової допомоги при народженні дитини з погляду поздовжніх і поперечних показників народжуваності [6]. Дві колективні монографії, підготовлені за результатами вибіркового соціально-демографічного обстеження, висвітлюють особливості дітородної поведінки окремих соціально-економічних груп населення та їх вірогідні перспективи [7] та [8]. Б. Крімер проаналізував особливості рівня народжуваності в середовищі європейських іммігрантів за країною їх походження [9]. Робота В. Perelli-Harris зосереджує увагу на зрушеннях народжуваності в Україні за черговістю дітонародження, динаміці середнього віку при народженні першої дитини [10, с. 1148–1149], трансфор-

мації повікового профілю народжуваності [10, с. 1152], поясненні різкого зниження народжуваності дією економічних, соціальних та інших факторів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. На жаль, у наведених роботах не приділено достатньо уваги визначенню структурного впливу на народжуваність. Так, зазначається, що зростанню спеціального коефіцієнта народжуваності в останні роки сприяв також „... структурний фактор — збільшення у складі сільських жителюк дітородного віку частки жінок у віці найвищої дітородної активності — від 20 до 29 років” [1, с. 67]. При цьому не вказано конкретно на скільки та не подано порівняння з аналогічними міськими показниками. В цій роботі також йдеться про зближення показників сумарної народжуваності за типом поселення. Проте навіть „найдосконаліший показник” перебуває під впливом зрушень у повіковій моделі народжуваності та за черговістю дітонародження. У багатьох роботах (зокрема [1], [3] та [11]) згадується про трансформацію вікового профілю коефіцієнтів народжуваності, яка відбувається тепер в Україні. Між тим, трансформації структури народжуваності приділяється недостатньо уваги.

Формулювання цілей. Виявити особливості сучасних змін у структурі народжуваності в Україні. Визначити силу та напрям їх впливу на загальний рівень народжуваності.

Виклад основного матеріалу. Особливості динаміки демографічних процесів часто зумовлені змінами у структурах, які їх визначають. Стосовно народжуваності можна виділити такі типи структур:

- рівень народжуваності за віком матері (повіковий профіль);
- структура за черговістю (особливості повікового профілю коефіцієнтів за черговістю народження та віком матері);
- розподіл жінок дітородного віку за типом поселення;
- вікова структура дітородного контингенту;
- розподіл народжених за шлюбним станом (матері);
- структура народжень за національністю (матері).

Навряд чи доцільно повторювати ґрунтовний аналіз етапів трансформації повікових рівнів народжуваності [1, с. 98–101]. Слід лише вказати, що відмічені в цій монографії закономірності характерні і для 2008 р. Так, зростав середній вік матері при народженні і збільшився з 25,0 в 2000 р. до 26,5 року в 2008 р. Іншими словами, профіль повікових коефіцієнтів народжуваності продовжував зміщуватися у бік старшого віку. При цьому темпи зростання були швидшими в міських поселеннях: відповідний показник для міських жінок за цей період зріс із 25,3 до 27,0 років, тоді як для сільських — із 24,4 до 25,6 року.

Зрозуміло, що на середній вік матері впливає структура народжень за черговістю. Так, якщо певна сукупність людей характеризується більш високою народжуваністю (тобто більшою часткою дітей вищих черговостей), то за інших рівних умов середній вік матері в ній буде вищим. Тому для точнішої характеристики моделі народжуваності доцільно порівняти середній вік матері при народженні першої дитини, що є характеристикою початку дітородної діяльності. Зокрема, в останні роки цей показник зростав у міських поселеннях не набагато швидше, ніж у сільських — із 23,5 до 24,6 та з 21,7 до 22,7 року відповідно. В цілому по Україні середній вік матері при народженні першої дитини зріс із 22,9 у 2000 р. до 24-х років — у 2008 р. Таким чином, хоча в селі залишається поширеною модель більш ранньої народжуваності, ніж у містах, швидкість і напрям трансформації (постаріння материнства) майже збігаються.

Не досить повним видається пояснення скорочення інтергенетичних інтервалів між народженнями дітей більш високих суміжних черговостей: „малодітним (зокрема, одnodітним)

важче зважитися на народження другої (третьої) дитини, ніж середньо- та багатодітним – на народження дитини наступної (більш високої) черговості” [1, с. 120]. Воно віддзеркалює лише соціально-психологічний аспект. Можна навести ще принаймні два пояснення феномену зближення середнього віку матері при народженні високих (для України третьої та вище) черговостей. Так, жінки, які народжують третіх і четвертих дітей, на 7–8 років старші за тих, хто народжує первістків. Вочевидь, вони належать до різних реальних поколінь. Тому вірогідним є те, що старші зберігають модель більш раннього дітонародження, від якої молодші поступово відходять, про що вже йшлося. Також у жодному з досліджень не звертається увага на той факт, що народжені в багатоплідних пологах обліковуються як народжені за різною черговістю. Вік матері при цьому в них один. Отже, із статистичного погляду виходить, що інтергенетичний інтервал дорівнює нулю. Хоча кількість таких випадків незначна (кількість багатоплідних пологів у 2008 р. становила менше 1%), вона також вносить певне викривлення у співвідношення цих інтервалів.

Аналіз структури народжуваності за віком для умовних поколінь в Україні традиційно обмежується обчисленням середнього та модального віку матері при народженні дитини [1, с. 102]. Проте окремі особливості повікового розподілу народжуваності можна визначити на основі кумулятивних кривих, застосувавши підхід, аналогічний до використаного при дослідженні народжуваності реальних поколінь [1, с. 83].

Для зручності порівняння повікового розподілу народжуваності різного сумарного рівня видається доцільним обчислити нормовані кумулятивні частки і представити їх у відсотках (рис. 1). Рисунок наочно демонструє особливості трансформації повікової моделі народжуваності в часі та за типом поселення. Так, ліва його частина яскраво свідчить, що розподіл народжуваності стає більш рівномірним за віком (крива наближається до діагоналі прямокутника), а сільські мешканці повторюють шлях міських із певним, досить незначним лагом запізнення у часі. Зокрема, крива для міської народжуваності в 2000 р. майже збігається з кривою для сільської в 2008 р. Також слід зазначити, що ця закономірність справджується і для інших країн та більших проміжків часу. Наприклад, кумулятивна крива народжуваності, яка спостерігалася в Данії тридцять років тому, дуже близька до сучасної української (рис. 1), хоча й демонструє більшу концентрацію народжень у віці 25–30 років. А зміщення кривої праворуч, яке показано на рисунку для України, тривало в Данії впродовж останніх десятиліть у тому ж напрямку, в якому трансформується нині модель народжуваності в Україні.

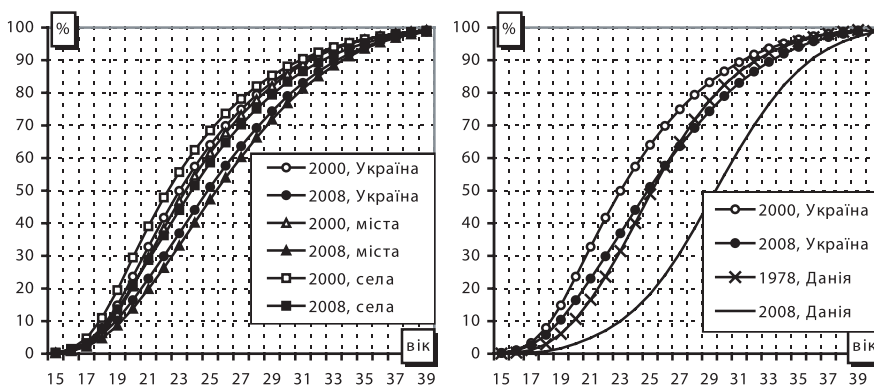

Рис. 1. Частка народжених, накопичених до певного віку матері

За рисунком легко визначити медіанний вік матері та його динаміку на початку цього століття. Якщо в 2000 р. половина всіх народжень реалізовувалася до 23-х років, то в 2008 р. — до 24,8 року. В сучасній Данії половину дітей жінка умовного покоління народжує лише до 29,4 року. При цьому в містах України медіанний вік зростав швидше, ніж у селах. Зокрема, в міських поселеннях цей показник підвищився із 23,4 до 25,4 року, тоді як у сільських поселеннях — з 22,3 до 23,8 року. Слід сказати, що сільські жінки не лише раніше починають народжувати, вони раніше і закінчують. Про це свідчить вік, до якого відбувається 90% народжень (останній дециль). В сільських поселеннях це 32,3 року, тоді як у міських — 33,6, а в цілому по Україні — 33,2 року.

Оскільки народжуваність в останні роки зростала за рахунок других та наступних за черговістю народжень, для яких є характерним старший вік матері, то наведені показники вочевидь перебувають під впливом збільшення черговості дітонародження. Тому слід окремо звернути увагу на аналогічні показники для перших народжень (рис. 2). Саме вони краще вказують на трансформацію вікової структури народжуваності.

Медіанний вік перших народжень також свідчить про старіння материнства. Якщо половина перших народжень у 2000 р. відбувалася вже до 21,1 року, то в 2008 р. — до 22,4 року. Як і в цілому, трансформаційні процеси в селі повторюють шлях міських. Медіанний вік перших народжень у селах — 21,0 рік — в 2008 р. майже досяг середньоукраїнського показника 2000 р. Лідером зрушень у моделі народжуваності є міські жінки, медіанний вік перших народжень у 2008 р. яких становив 23 роки (рис. 2). Варто зазначити, що 90% народжень досягається в селах у віці 26,7, а в містах — 29,6 року (в середньому по Україні — 28,9 року).

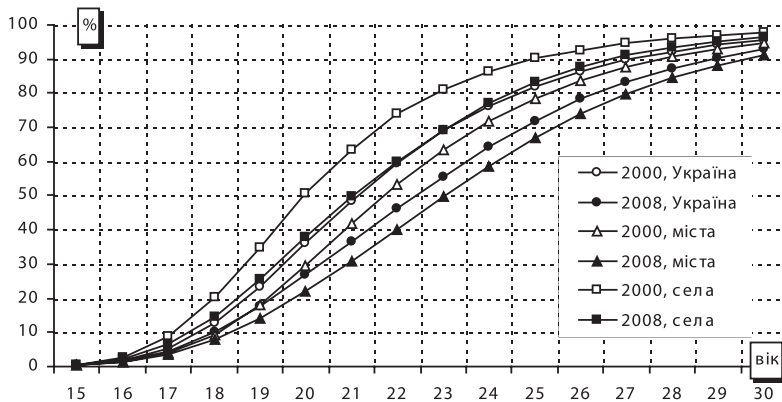

Рис. 2. Частка перших народжених, накопичених до певного віку матері

До 2005 р. показники сумарної народжуваності між міськими та сільськими поселеннями зближувалися (рис. 3). При цьому в селі в 2000–2004 рр. рівень народжуваності майже не змінювався, що може свідчити про відсутність тих тенденцій компенсаційної народжуваності, які чітко спостерігалися у містах. Більш різкий приріст сумарного показника в сільській місцевості в 2006 р., після введення одноразової допомоги при народженні дитини, вказує на більшу важливість грошової допомоги для сільського населення, яке переважно має нижчий рівень життя (вищий рівень безробіття та нижчий рівень оплати праці). Наступні роки розрив у рівні народжуваності за типом поселення почав зростати (рис. 3) та був підсилений уведенням прогресивної шкали допомоги при народженні за черговістю дитини, що також мало більше значення для сільських мешканців.

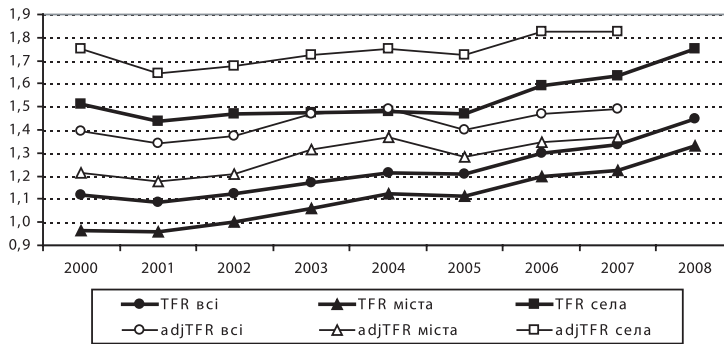

Рис. 3. Показник сумарної народжуваності (TFR) та скоригований показник сумарної народжуваності (adjTFR) в Україні

Скоригований показник сумарної народжуваності (adjusted TFR), запропонований J. Bongaarts та G. Feeney [12, с. 278], змінювався у вузьких межах (рис. 3). Порівнюючи його з відповідним показником для умовного покоління можна сказати, що за відсутності структурних зрушень за віком матері сумарний показник був би помітно вищим і стабільнішим у часі.

Як уже зазначалося, до 2005 р. питома вага жінок фертильного віку збільшувалася. Проте в містах цей процес завершився на рік раніше, а в сільській місцевості тривав до початку 2009 р. Тому очевидно, що в останні роки сільська місцевість отримує додатковий виграв у народжуваності за рахунок покращення структурного співвідношення на користь жінок молодшого та середнього фертильного віку. В структурі жінок України власне дітородного віку частка сільських мешканок зросла з 27,8% в 2000 р. до 28,4% в 2008 р.

Якщо взяти показники народжуваності та вікової структури жінок дітородного віку в 2000 р. всієї України за стандарт, можна побудувати систему індексів, які вкажуть на напрям і ступінь впливу на рівень народжуваності змін в інтенсивності та віковій структурі за досліджуваний період (2000–2008 рр.). Результати розрахунків наведено в таблиці 1 для зручності сприйняття у відсотках.

Таблиця 1

Внесок інтенсивності та структури в приріст (зменшення) народжуваності в Україні за типом поселення в 2000–2008 рр., %*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Україна									
структура		-27,1	67,6	34,4	29,9	38,3	28,8	29,2	25,1
інтенсивність		127,1	32,4	65,6	70,1	61,7	71,2	70,8	74,9
Міські поселення									
структура	5,2	0,5	-9,9	-78,4	98,1	115,2	52,7	49,7	37,3
інтенсивність	94,8	99,5	109,9	178,4	1,9	-15,2	47,3	50,3	62,7
Сільські поселення									
структура	4,1	2,7	0,5	-0,3	0,7	3,5	5,3	7,5	8,9
інтенсивність	95,9	97,3	99,5	100,3	99,3	96,5	94,7	92,5	91,1

* Примітка: напівжирним позначено внесок у приріст порівняно зі стандартом, курсивом – внесок у зменшення

Джерело: обчислено за даними Держкомстату України

Так, індексний аналіз показує, що зростання народжуваності в Україні в останні роки порівняно з 2000 р. завдячує передусім збільшенню інтенсивності дітонароджень. Зокрема в 2008 р. внесок інтенсивності склав 74,9%. А поліпшення вікової структури, тобто входження в найбільш репродуктивно активні вікові групи чисельно більших когорт жінок визначало 25,1% зростання рівня народжуваності (табл. 1).

Варто звернути увагу на різний внесок структурних особливостей мешканок міських і сільських поселень. Якщо в 2000 р. вікова структура жінок у містах була гіршою за середню по Україні (додатний внесок у порівняно нижчу народжуваність), а селянок – кращою (додатний внесок у порівняно вищу народжуваність), то згодом у містах ситуація поліпшувалася значно швидше, ніж у сільській місцевості. Так, навіть у 2003 р., коли в містах рівень народжуваності залишався нижчим, ніж в Україні в 2000 р., вікова структура давала від’ємний внесок у більш низьку народжуваність (тобто пом’якшувала від’ємний внесок інтенсивності). В наступні роки більш „вигідна” вікова структура міських жительок не лише давала зрівняний з інтенсивністю внесок у зростання народжуваності порівняно зі стандартом, а й нівелювала його від’ємний вплив у 2005 р. У сільській місцевості внесок вікової структури у рівень народжуваності в досліджуваній період був дуже скромним (в 2003 р. навіть від’ємним). Натомість основний внесок у загальний рівень народжуваності дає традиційно більш високий рівень народжуваності (табл. 1). Аналіз наявної вікової структури жінок, яка сформувалася до 2009 р., дає можливість передбачити, що невдовзі суттєво зросте вплив на народжуваність структурного фактора саме в сільській місцевості.

Новітні зрушення народжуваності за шлюбним станом матері в регіональному, віковому розрізах, за черговістю дітонародження та типом поселення подано в уже цитованій роботі [1, с. 123–139].

Як відомо, внаслідок культурно-історичних та релігійних особливостей різні етнічні спільноти мають відмінні репродуктивні настанови та рівень їх реалізації. В європейських країнах дані щодо народжуваності в розрізі корінного населення й іммігрантів за країною народження є доступними. А в Україні найбільш близькою до сучасності інформацією, що дає можливість аналізу народжуваності за етнічною належністю, є перепис 1989 р. Аналіз особливостей народжуваності за ознакою національності за суміжні з цим переписом роки здійснений у колективній монографії [1, с. 139–155].

Таблиця 2

Структура народжених за національністю матері без урахування матерів, національність яких не вказано, %

№	національність матері	1996	2003
1	Українці	79,7	53,8
2	Росіяни	15,0	22,6
3	Молдавани	0,9	1,6
4	Татари	0,6	2,5
5	Білоруси	0,6	0,5
6	Румуни	0,5	0,1
7	Болгари	0,5	0,1
8	Угорці	0,4	0,1

№	національність матері	1996	2003
9	Поляки	0,3	0,4
10	Вірмени	0,2	1,9
11	Азербайджанці	0,1	4,3
12	Корейці	0,0	2,4
13	В’єтнамці	0,0	2,1
14	Узбеки	0,0	1,3
15	Турки	0,0	1,1

Джерело: обчислено за даними Держкомстату України

Із 2006 р. форму статистичної звітності про кількість дітей за національністю матері відмінено, зокрема через різке збільшення частки народжених, національність матері яких не вказано. Тому в останні роки можна відмітити лише певні структурні зрушення в питомій вазі народжених за національністю матері. З огляду на суттєве погіршення охоплення даних щодо народжуваності за національністю матері в останні роки, в таблиці 2 наведено для порівняння 1996 та 2003 рр. За цей період структура найбільш численних породиць помітно змінилася. Найцікавішими видаються значне зростання часток народжень серед жінок переважно мусульманського віросповідання (азербайджанців, татар, узбеків, турок), окремі з яких у 1996 р. були майже не представлені (табл. 2). Значно збільшився також внесок вірмен, корейців, в'єтнамців. Натомість традиційно численні в Україні білоруси, болгары, поляки характеризуються незначними змінами або зниженням частки у структурі народжень.

Висновки. В цілому, на початку ХХІ ст. повікова модель народжуваності в Україні трансформується аналогічно до тих змін, які відбувалися в країнах Європи наприкінці ХХ ст. В авангарді зрушень – міські жінки, проте модель народжуваності в сільській місцевості повторює їх трансформаційний шлях із певним запізненням.

Зростання народжуваності в останні роки пов'язане як із реалізацією відкладених у 1990-ті роки перших народжень, так і збільшенням частки других і вищих за черговістю народжень. Пронаталістські заходи Уряду України мали певний позитивний ефект, більше виражений у сільській місцевості. Це зумовлено традиційно вищою народжуваністю та дітородними установками сільських жінок, а також майновим розшаруванням українського суспільства за типом поселення, що зумовлює більшу значущість грошової допомоги саме для сільських мешканців.

Фактор вікової структури в останні роки сприяв зростанню народжуваності, часом переважаючи внесок інтенсивного фактора. Проте вже в найближче десятиліття очікується зниження питомої ваги жінок у найбільш активному дітородному віці, що поставить Україну перед новими викликами, оскільки негативний вплив структурного фактора буде дуже значним.

Зі збільшенням потоків імміграцій зростатиме теоретичний і прикладний (передусім із погляду державного управління) інтерес до народжуваності в цих спільнотах. Тому для детального вивчення народжуваності серед іммігрантів за країною походження доцільно рекомендувати запровадити форми статистичної звітності, аналогічні до таких у європейських країнах.

Джерела

1. *Населення України. Народжуваність у контексті суспільно-трансформаційних процесів.* – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
2. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села.* – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
3. *Аксьонова С. Ю.* Парадоксальність проблем сучасної дітородної активності в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – С. 14–23.
4. *Аксьонова С. Ю.* Форми зайнятості жінок і материнство // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 6. – С. 3–8.
5. *Курило І. О., Рингач Н. О.* Народжуваність в Україні: аналіз детермінант та статистична оцінка ефектів пронаталістських заходів // Статистика України. – 2007. – № 4 (39). – С. 80–89.
6. *Лібанова Е. М., Шевчук П. Є.* Оцінка демографічної політики за допомогою поздовжніх і поперечних показників народжуваності // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 2. – С. 25–31.

7. *Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку*. – К.: ТОВ „Основа-Принт”, 2009. – 248 с.
8. *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні*. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
9. *Крімер Б.* Особливості народжуваності іммігрантів у країнах Європи // *Україна: аспекти праці*. – 2008. – № 4. – С. 47–51.
10. *Perelli-Harris B.* Ukraine: on the border between old and new in uncertain times // *Demographic Research*. – 2008. – Vol. 19. – P. 1145–1178.
11. *Шевчук П.Є.* Удосконалення підходів до оцінки рівня народжуваності для умовного покоління // *Статистика України*. – К., 2008. – № 2 (41). – С. 82–86.
12. *Bongaarts J., Feeney G.* On the Quantum and Tempo of Fertility // *Population and Development Review*. – 1998. – № 109. – P. 271–291.

Анотація. В статті розглянуто структурні зміни в моделі народжуваності в Україні в 2000–2008 рр. за віком матері, черговістю дітородження. Показано подібність процесів трансформації народжуваності в міській та сільській місцевості. Виявлені особливості впливу зрушень у сучасній віковій структурі жінок, в тому числі й за типом поселення. Подано особливості змін у структурі дітородження за національністю матері.

Аннотация. В статье рассмотрены структурные изменения в модели рождаемости в Украине в 2000–2008 гг. по возрасту матери, очередности деторождения. Показано подобие процессов трансформации рождаемости в городской и сельской местности. Выявлены особенности влияния сдвигов в современной возрастной структуре женщин, в том числе и по типу поселения. Представлены некоторые особенности изменений в структуре деторождения по национальности матери.

Summary. At the beginning of XXI century Ukraine is reached the lowest fertility in its whole observation history. A rapid increasing of TFR last years can be explained not recuperation only. Thus the generations who enter into childbearing age in last years could be the first that starts adopt a new fertility model – with postponed first births. In the same time elder cohorts begin to realise the second (and the next) order birth, which delayed in last XX decade. This trend led to growing up the parity-specific (and total) fertility rates.

The analysis shows that essential features of modern Ukrainian fertility model transformations pursue the European one with time lag. While rural fertility in Ukraine is more traditional it follows the urban one. At the same time age structure was more favourable for urban population. But in the near future structural proportions in childbearing ages would be changed for benefit rural women in most childbearing ones.

After substantial increasing child assistance in 2005 fertility rates growth more intensively in rural area. This reveals evident income inequality between urban and rural populations. But in any case the Ukrainian value TFR already overcome the magnitude of TFR in many European countries. Also there is substantial increasing of share of born by Muslim women in Ukraine in recent years. The lack of initial data don't allow make out in-depth analysis in this field.

In conclusion the analysis shows an intense influence of various structural factors on fertility dynamics in Ukraine: the age structure (such as age distribution of women and age fertility profile), parity-specific fertility distortions and shifts in childbearing by nationality of mother.

Ключові слова: *профіль повікових коефіцієнтів народжуваності; зрушення за черговістю дітородження; вікова структура жінок.*

Ключевые слова: *профиль повозрастных коэффициентов рождаемости; сдвиг по очередности деторождения; возрастная структура женщин.*

Key words: *age-specific fertility profile; parity-specific fertility distortions; age structure of women.*

Стаття надійшла до редакції журналу 04.12.2009 р.